

Сергій Рудько
(Острозь)

ВИСВІТЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М.П. ВАСИЛЕНКА В ПУБЛІКАЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

У статті здійснено аналіз публікацій українських діаспорних авторів, що висвітлюють питання суспільно-політичної діяльності М.П. Василенка. Автор також проаналізував основні джерела нарративного характеру з даної проблематики. Зроблено висновки про те, що саме завдяки опублікованим українськими діаспорними вченими та суспільно-політичними діячами науковим працям та мемуарам, сьогодні можна більше дізнатися про роботу М. Василенка на громадській та політичній ниві, його наукові вподобання, характер, вдачу та суспільно-політичну свідомість.

Ключові слова: Микола Василенко, суспільно-політична діяльність, Українська Держава 1918 р., Українська Академія Наук.

В статье осуществлен анализ публикаций украинских диаспорных авторов, освещающих вопросы общественно-политической деятельности Н.П. Василенка. Автор также проанализировал основные источники нарративного характера по данной проблематике. Сделаны выводы о том, что именно благодаря опубликованным украинский диаспорными учеными и общественно-политическими деятелями научным трудам и мемуарам, сегодня можно больше узнать о работе Н. Василенка на общественном и политическом поприще, его научные предпочтения, характер и общественно-политическое мировоззрение.

Ключевые слова: Николай Василенко, общественно-политическая деятельность, Украинское Государство 1918 г., Украинская Академия Наук.

The article analyzes the Ukrainian Diaspora authors publications, covering issues of social and political activities of M.P. Vasilenko. The author also analyzed the main sources of narrative nature of this issue. The conclusions have been made that due to scientific papers and memoirs which were published by the Ukrainian diaspora scholars and political actors, today you can learn more about the

work of M. Vasilenko on public and political field, his scientific tastes, character, temperament, social and political consciousness.

Key words: *Mykola Vasylenko, social and political activities, political worldview, Ukrainian State of 1918, Ukrainian Academy of Sciences.*

Микола Прокопович Василенко (1866 – 1935) – знаний історик, організатор Української Академії Наук та її другий президент був не лише відомим вченим, а й активним учасником суспільно-політичного життя в Україні кін. XIX ст. – поч. XX ст., а особливо в період Української революції 1917 – 1921 рр. Навколо постаті цього діяча в радянській історичній науці склалось багато ідеологічних нашарувань, а то й відвертих міфів та вигадок. Про М. Василенка згадували лише, як правило, побіжно як про “буржуазно-націоналістичного” історика, чи як про одного з міністрів-реакціонерів в “маріонетковому” та “антинародному” уряді П. Скоропадського, чи то як про одного з учасників “контрреволюційної” буржуазно-націоналістичної організації “Київський Обласний Центр Дій”, яка готувала “змову” проти “молодої радянської держави”. Сучасна ж історіографія зробила лише перші кроки в науковому осмисленні діяльності М.П. Василенка. Слід відмітити, що значне зацікавлення постаттю одного з чільних українських політиків доби Української революції та званого історика українського права було характерним для українських діаспорних авторів післявоєнного періоду.

Загальна кількість публікацій з даної проблематики налічує більше тридцяти праць, які висвітлюють життя, суспільно-політичну та наукову діяльність М. Василенка. Їх можна умовно поділити на такі групи:

- праці загального характеру;
- статті про наукову діяльність вченого;
- роботи, які побіжно торкаються постаті М. Василенка;
- публікації мемуарного характеру.

Насамперед слід сказати про праці дослідників, які входили до найближчого оточення науковця в часи його роботи в УАН-ВУАН – Н. Полонської-Василенко, Я. Падоха, Л. Окиншевича та В. Гришка. Саме їхньому авторству належить основна маса статей загального характеру про М. Василенка.

Найбільше публікацій в діаспорній періодиці присвячених Миколі Прокоповичу зроблено його дружиною, відомим істориком Н. Полонською-Василенко. Хоча її чотири статті і дещо повторюють одна

одну, проте, кожна з них також містить такі відомості, які відсутні в інших. Найбільшою за обсягом та інформативністю є стаття в журналі “Голос державника” [24], яку Н. Полонська-Василенко опублікувала ще в 1947 р., і де значну увагу приділено діяльності М. Василенка протягом першого десятиліття ХХ ст. та його роботі на педагогічній ниві. В розвідці в журналі “Віра й культура” [21] більше місця приділено праці Миколи Прокоповича над створенням УАН та його подальшій участі в роботі цієї установи.

Невелика за обсягом стаття в “Українському історичному” [26] в загальних рисах змальовує життя вченого, особливо зупиняючись на його науковій діяльності. Так Н. Полонська-Василенко пише, що під впливом О. Лазаревського М. Василенко, починаючи свою наукову діяльність, зосередив свою увагу на матеріалах історії форм землеводіння Лівобережної України. Поступово з цього матеріалу викристалізувалась тема його дисертації – “Землеводіння Лівобережної України XVII – XVIII ст.” [26, с. 41]. З публікації в “Українському історичному” також дізнаємося про участь М. Василенка у молодіжному гуртку професора І. Лучицького. Його члени жартівливо називали себе “бродники”, бо полюбляли здійснювати екскурсії по околицях міста, а також проводити зібрання у різних місцях. Цікаво, що учасники цього гуртка по-різному розуміли його завдання і характер. Микола Прокопович в листі до В. Мякотіна 24 червня 1897 р. згадував “бродників” такими словами: “Ми задовольняли свої суспільні прагнення хоча б у вигляді тих широких мрій, яких багато в нашу романтичну пору, коли ми гуртком бродників думали перевернути увесь світ” [26, с. 42].

В статті “Микола Прокопович Василенко (1866 – 1966, з нагоди 100-ліття з дня народження)” в журналі “Визвольний шлях” [27] Н. Полонська-Василенко подала цікаву інформацію про спробу отримання М. Василенком посади бібліотекаря Київської міської публічної бібліотеки у 1912 р. Проти його кандидатури почали вести агітацію російські націоналісти з газети “Киевлянин”. В одному з її номерів було надруковано фейлетон А. Савенка про те, як “Николай Прокофьевич” збирається ходити пити чай до “Николая Федотовича”, і як вони будуть “розводити сепаратизм” (тобто М. Василенко і М. Біляшівський – директор музею, що знаходився навпроти приміщення бібліотеки). Проти кандидатури Миколи Прокоповича виступили також російські націоналісти в Міській Думі [27, с. 1052-1053]. Як наслідок М. Василенко змушений був відмовитись від цієї посади.

Невеликі за обсягом статті В. Гришка в журналі “Батьківщина” [10] та Л. Окиншевича в “Правничому віснику” [18] цінні, перш за все, тому, що в їх основу покладено спогади вчених, які були учнями та співробітниками М. Василенка у ВУАН у 1920-ті рр. Значну увагу в цих публікаціях приділено науковій та педагогічній діяльності Миколи Прокоповича. Авторству Л. Окиншевича належить також замітка про М. Василенка в “Енциклопедії українознавства” [8].

Стаття відомого дослідника українського права Я. Падоха “Микола Василенко – історик і будівничий української державності (у 125-річчя його народження)” [19] розповідає про наукову та політичну діяльність М. Василенка. Автор значну увагу звернув на наукову спадщину вченого та його внесок у вивчення установ Гетьманщини. У ній вміщено цікаву інформацію про діяльність Миколи Прокоповича в Державному Сенаті, органі, який замінив Генеральний суд в період правління П. Скоропадського. Так, зокрема дізнаємось, що М. Василенко став одним із сенаторів Загального зібрання, не входячи до складу конкретних сенаторських комісій. Коли з’явилась необхідність призначити президента цієї установи, на цю посаду прагнув бути обраним колишній міністр юстиції М. Чубинський. Цікаво, що саме його 8 серпня більшістю голосів запропонувала гетьману призначити Рада Міністрів. П. Скоропадський вважав, що М. Чубинський не може бути такою людиною, і 9 серпня 1918 р. президентом Державного Сенату Української Держави було призначено М. Василенка [19, с. 370].

Будь-який напрямок діяльності конкретної людини не можна до кінця збагнути, не з’ясувавши його особистісний портрет, риси характеру і психологічного складу. В рівній мірі це ж стосується і “людини політичної”, якою, безперечно був М. Василенко. Саме особистісні, людські якості М. Василенка, які є важливими й самі по собі, були одним з чинників його політичного світогляду з притаманними йому поміркованістю, толерантністю, гнучкістю. Найбільше відомостей про характер та вдачу М. Василенка в різних публікаціях і спогадах подає Н. Полонська-Василенко. В статті “М.П. Василенко і ВУАН”, опублікованій в діаспорному журналі “Україна”, Н. Полонська-Василенко так характеризувала свого другого чоловіка: “Надзвичайно лагідний, м’який, незлобливий, М. Василенко схильний був ідеалізувати людей. Треба було, щоб вже трапилось щось справді надзвичайне, щоб Микола Прокопович змінив про когось свою прихильну думку. Цікаво, що своє восьмимісячне перебування в Лук’янівській

в'язниці (тут Н. Полонська-Василенко помилилася, у Лук'янівській в'язниці М. Василенко перебував два тижні, а вісім місяців у "Крестах" – *С.Р.*), він завжди згадував з якимось відтінком ідилічності й казав, що знайшов там багато порядних людей, не лише серед медичного персоналу, з яким підтримував дружні зв'язки аж до смерті, а навіть і серед адміністрації" [25, с. 342].

Кілька згадок про М. Василенка і, зокрема, його головування в "Комісії для виучування історії західноруського і українського права", подає у своїх мемуарах Л. Окиншевич. На його думку, Микола Прокопович "був ніби старшим і поважним другом" для членів Комісії [17, с. 34] саме він вносив у її діяльність ту "атмосферу толерантності", завдяки якій вона стала однією з найпотужніших у науковому відношенні установ ВУАН [17, с. 54]. Характеризуючи М. Василенка, Л. Окиншевич пише, що це була людина, "сповнена духовним світлом добра, такту і толерантності" [17, с. 54].

Гетьман П. Скоропадський у своїх "Спогадах" так характеризує діяльність і особистість М. Василенка: "Професор Василенко [...] володів усіма чеснотами і недоліками наших професорів. Він, здається, все життя провів в Україні, в усякому випадку, в області історичних досліджень, наскільки я знаю, присвятив себе виключно їй. Працював дуже багато. З українським питанням ознайомлений ґрунтовно, але, як будь-яка чесна людина, не міг відкинути значення російської культури. [...] Микола Прокопович, повторюю, багато працював, але я його звинувачую в тому, що він хотів обновити склад своїх найближчих помічників, але так і не обновив. Я думаю, що тут відіграла роль його вроджена м'якість. А через це в нього в міністерстві було багато елементів, які діяли всупереч його вказівкам" [32, с. 165].

Побічно торкались постаті М. Василенка у своїх працях науковці, які висвітлювали життя та діяльність різних вчених та суспільно-політичних діячів, що свого часу співпрацювали з Миколою Прокоповичем. Так про співпрацю М. Василенка з іншим відомим істориком В. Модзалевським у статті в "Українському історичному" розповідає О. Оглоблин [16]. Автор публікації порівнює біографії вчених та розповідає про їхню співпрацю від першої зустрічі у 1902 р. і до 1919 р.

Лише в статті О. Оглоблина зустрічаємо інформацію про те, що у 1912 р. в одному з листів до В. Модзалевського Микола Прокопович вказував на нову тему дисертації. Повідомляючи про проект видання Археографічної комісією для розбору давніх актів актових книг судів Лівобережної України під його редакцією, вчений пояснював,

що передмовою до видання буде його дисертація “Про судоустрій і судочинство на Лівобережній Україні” [16, с.11].

Ще за життя М. Василенка вийшли присвячені йому роботи з аналізом його наукових праць. Проте більшість з них, які вийшли в СРСР негативно характеризують наукову діяльність і доробок М. Василенка. Більш об’єктивно спробував підійти до оцінки наукового доробку Миколи Прокоповича С. Наріжний [14, с. 41]. Перебуваючи за кордонами СРСР, автор, незаангажований ідеологічно, зміг уже в загальних рисах окреслити наукову спадщину видатного українського вченого. Автор у ній також побіжно торкається теми участі М. Василенка в Партії Народної Свободи протягом 1917 – 1918 рр. Великий внесок Миколи Прокоповича в українську радянську історичну науку у своїх працях відмічає О. Оглоблин [15; 35].

До 100 річчя від дня народження М. Василенка в “Українському історичному” було опубліковано ряд матеріалів присвячених вченому, і серед них бібліографія його найважливіших наукових праць з 1891 р. по 1929 р. складена Н. Полонською-Василенко [21]. Більш ширшу бібліографію М.П. Василенка подає С. Наріжний [14, с. 41].

Майже повністю відсутні наукові розвідки про публіцистичну та редакторську діяльність М. Василенка. Дотичною до даної проблематики є стаття Н. Полонської-Василенко “Цензурові утиски на Україні” опублікована в часописі “Україна”, що видавався в Парижі [31]. У цій публікації авторка частково розглядає роботу Миколи Прокоповича в редакціях київських газет на поч. ХХ ст. Особливу увагу приділено його діяльності на посаді головного редактора газети “Киевские отклики”, та протистояння з цензором О. Сидоровим, який намагався закрити газету, вбачаючи в ній антиімперські тенденції. Н. Полонська-Василенко зазначає, що газета після її закриття 20 січня 1906 р. була перейменована в “Киевские отголоски”, але оскільки її назва була набрана шрифтом “Киевских откликов”, і рознесли її попередні розповсюджувачі, то її теж закрили [31, с. 515].

Стаття Н. Полонської-Василенко ““Сорочинська трагедія” та українська “дума” Короленка” [20] присвячена публікації в газеті “Киевские отклики” про каральну експедицію Філонова в містечку Сорочинці. Авторка також розповідає про пов’язане з цією статтею ув’язнення М. Василенка як відповідального редактора газети. Саме та обставина, що Микола Прокопович фактично відповідав за вихід газети, призвела до його ув’язнення. У номері від 15 січня 1906 р. було вміщено статтю про каральну експедицію Філонова в містечку Соро-

чинці Полтавської губернії. Взагалі подіям в Сорочинцях “Киевские отклики” приділили багато уваги і протягом кількох днів друкували матеріали про побиття в Сорочинцях, помістили відкритий лист відомого громадського діяча та письменника В. Короленка до Філонова та ін. Слідство довело, що факти, які наводились в газеті “Полтавщина”, звідки в значній мірі черпали свої дані “Киевские отклики”, були правильними. Проте за їх оприлюднення М. Василенко отримав рік ув’язнення. У номері газети за 16 січня було надруковано звіт про засідання з’їзду кадетської партії, і знову Микола Прокопович як редактор був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений Київською судовою палатою на два тижні ув’язнення [20, с. 450-451].

З кінця квітня 1918 р. розпочався один з нових і принципово важливих етапів політичного шляху М. Василенка. Участь Миколи Прокоповича в творенні Української Держави також привернула пильну увагу діаспорних вчених.

Так, у працях Д. Соловєя [33; 34] розглянуто питання участі М. Василенка в кадетській партії та діяльність в уряді П. Скоропадського. Автор звинуватив Миколу Прокоповича у відданості ідеології Партії Народної Свободи та відсутності “національного орієнтиру” в його поглядах. Д. Соловєй відзначив важливу роль М. Василенка у переговорах П. Мілюкова з німецькими військовим керівництвом з приводу відновлення Російської імперії, вказуючи на те, що саме Микола Прокопович у себе на квартирі організував зустріч П. Мілюкова з німецьким майором Гаазе стосовно допомоги в організації походу російських білогвардійців на Москву [33, с. 56].

Пишучи про призначення М. Василенка товаришем міністра освіти Тимчасового уряду з питань середньої і нижчої школи влітку 1917 р. Д. Соловєй висловлює припущення, що призначення Миколи Прокоповича відбулося ще до відставки О. Мануйлова, тобто до 7 липня 1917 р. Проте фактично М. Василенко зміг поїхати до Москви наприкінці серпня. Автор звертає увагу на той дивний факт, що в цей час значно активізувався український національний рух. “Ті, хто в момент революції були за межами України, намагалися переїхати в Україну, щоб допомагати в національному будівництві. Але Микола Прокопович у цей відповідальний момент гострої нестачі в Україні українських культурних сил залишив Київ і поїхав до Москви на посаду четвертого помічника міністра освіти” [34, с. 24]. Окрему інформацію про діяльність М. Василенка на посадах голови Київської шкільної округи навесні 1917 р., а також міністра освіти Української Держави можна почерпнути зі статті Р. Млиновецького [13].

Видатну роль відіграв М. Василенко у реформуванні освіти, науки та культури Української Держави, а особливо у створенні УАН. Цей напрямок його діяльності в значній мірі розкрито в двох працях Н. Полонської-Василенко. У монографії “УАН: Нариси історії” підкреслено велику роль Миколи Прокоповича як одного з головних фундаторів найвищої наукової установи України [30]. Деякі цінні фактичні відомості про участь М. Василенка у творенні УАН знаходимо в публікації Н. Полонської-Василенко “М.П. Василенко і ВУАН” [25]. Найбільше ж інформації у статті присвячено роботі вченого в УАН в радянський період. Окрім УАН значну роль М. Василенко відіграв в організації Національної публічної бібліотеки. Вона почала діяти на початку серпня 1918 р. У ній створили окремих відділ, в якому мали бути зібрані книги, часописи, листівки, ноти, літографії, гравюри – всі пам’ятки духовного життя українського народу, де б вони не друкувались та якими мовами [9, с. 25].

Значну інформативну цінність для вивчення суспільно-політичної діяльності М. Василенка мають мемуари. Уривки зі спогадів самого М. Василенка, надруковані в “Українському історичному” (1988 – 1990) під назвою “Моє життя” [4; 5; 6; 7], розповідають про дитинство та юність вченого, обставини формування його як особистості. В них показана широка картина життя української інтелігенції на тлі тогочасної епохи, розповідається про історичний ґрунт, на якому зріс вчений. Наступні дві статті мемуарного характеру “Два тижні в Лук’янівській в’язниці” [1; 2] та “Історія мого приват-доцентства” [3] знайомлять із обставинами формування антиурядових та антимонархічних поглядів М. Василенка. У спогадах вченого також міститься важлива інформація про його оточення, тут окреслено стосунки Миколи Прокоповича з різними представниками тогочасного політичного і наукового середовища.

Іншу частину мемуарної літератури опублікованої за межами України становлять спогади вчених та громадських і політичних діячів, які співпрацювали з М. Василенком в наукових, політичних та державних структурах. До таких слід віднести мемуари його дружини Н. Полонської-Василенко [28; 29], відомого історика Л. Окиншевича [17], гетьмана П. Скоропадського [32] та міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка [11; 12]. В основному вони містять оцінки діяльності М. Василенка в ході Української революції 1917 – 1921 рр., а текст Л. Окиншевича – особистісні враження молодого вченого від спілкування зі знайомим науковцем в період їхньої співпраці в установах ВУАН.

Таким чином, саме діаспорні вчені та суспільно-політичні діячі своїми публікаціями створили основу для неупередженого ґрунтовного та всебічного дослідження науково-педагогічної та суспільно-політичної діяльності М.П. Василенка сучасною українською історіографією. Саме завдяки опублікованим за кордоном науковим працям та джерелам, сьогодні можна більше дізнатися не лише про наукові вподобання вченого, його роботу на громадській та політичній ниві, а й про характер, вдачу та суспільно-політичну свідомість М.П. Василенка.

Джерела та література:

1. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці / М. Василенко // Український історик. – 1972. – Ч. 1-2 (33-34). – С. 110–115.
2. Василенко М. Два тижні в Лук'янівській в'язниці / М. Василенко // Український історик. – 1973. – Ч. 1-2 (37-38). – С. 130–138.
3. Василенко М. Історія мого приват-доцента / М. Василенко // Український історик (далі – УІ). – 1966. – Ч. 4-3 (11-12). – С. 52–58.
4. Василенко М. Моє життя / М. Василенко // УІ. – 1988. – Ч. 1-4 (97-100). – С. 129–138.
5. Василенко М. Моє життя / М. Василенко // УІ. – 1989. – Ч. 1-3 (101-103). – С. 114–120.
6. Василенко М. Моє життя / М. Василенко // УІ. – 1989. – Ч. 4 (104). – С. 90-95.
7. Василенко М. Моє життя / М. Василенко // УІ. – 1990. – Ч. 1-4 (104-107). – С. 186–197.
8. Василенко Микола // Енциклопедія українознавства. – П., 1955. – Т. 1. – С. 212.
9. Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918 / О. Войнаренко. – Філадельфія, 1950. – 30 с.
10. Гришко В. Пам'яті учителя (В 25-річчя з дня смерті академіка М.П. Василенка) / В. Гришко // Батьківщина. – 1960. – Ч. 35-36 (1019-1020). – С. 5–12.
11. Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле: 1901 – 1914 роки / Д. Дорошенко. – Вінніпег; Манітоба : Тризуб, 1949. – 167 с.
12. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле / Д. Дорошенко. – Мюнхен : [б.в.], 1969. – 542 с.
13. Млиновецький Р. До історії українського протинаступу на освітньо-му фронті у 1917 – 1918 рр. / Р. Млиновецький // Альманах "Гомону України" на рік 1967: У 50-річчя Української національної революції і 100-річчя Канади. – Торонто. – 1966. – С. 105–120.

14. Наріжний С. М.П. Василенко і його наукова діяльність / С. Наріжний. – Львів, 1936. – 41 с.
15. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк : Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
16. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський / О. Оглоблин // Український історик. – 1966. – Ч. 3-4 (11-12). – С. 5–25.
17. Окиншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Л. Окиншевич. – Львів : [б. в.], 1995. – 88 с.
18. Окиншевич Л. Пам'яті академіка М.П. Василенка: з нагоди сторіччя з дня його народження / Л. Окиншевич // Правничий вісник (Нью-Йорк). – 1971. – Кн. 3. – С. 22–29.
19. Падох Я. Микола Василенко історик і будівничий української державності (у 125-річчя його народження) / Я. Падох // 125 років київській українській академічній традиції (1861 – 1986). – Нью-Йорк, 1993. – С. 359–375.
20. Полонська-Василенко Н. “Сорочинська трагедія” та українська “дума” Короленка / Н. Полонська-Василенко // ЗНТШ. – Париж, 1962. – Т. 169. – С. 449–456.
21. Полонська-Василенко Н. Академік М.П. Василенко / Н. Полонська-Василенко // Віра і культура. – 1956. – № 31. – С. 23–41.
22. Полонська-Василенко Н. Бібліографія праць М.П. Василенка / Н. Полонська-Василенко // УІ. – 1966. – Ч. 3-4 (11-12). – С. 103–109.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України: 1900 – 1923 рр. / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – 136 с. – (Б-ка ж. “Пам'ятки України”, Кн. 4, Вип. 2).
24. Полонська-Василенко Н. М.П. Василенко / Н. Полонська-Василенко // Голос державника. – 1948. – № 6. – С. 3–48.
25. Полонська-Василенко Н. М.П. Василенко і ВУАН / Н. Полонська-Василенко // Україна. – Париж, 1951. – Ч. 5. – С. 337-345.
26. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність / Н. Полонська-Василенко // УІ. – 1966. – Ч. 3-4 (11-12). – С. 41–45.
27. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко (1866 – 1966, з нагоди 100-ліття з дня народження) / Н. Полонська-Василенко // Визвольний шлях. – 1967. – Кн. IX. – С. 1043–1059.
28. Полонська-Василенко Н. Революція 1917. Спогади / Н. Полонська-Василенко // УІ. – 1988. – Ч. 1-4. – С. 119–128.
29. Полонська-Василенко Н. Революція 1917. Спогади / Н. Полонська-Василенко // УІ. – 1989. – Ч. 1-3. – С. 106–113.
30. Полонська-Василенко Н. УАН: Нариси історії / Н. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 413 с.
31. Полонська-Василенко Н. Цензурові утиски на Україні / Н. Полонська-Василенко // Україна. – Париж, 1952. – Ч. 7. – С. 511–515.

32. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. / П. Скоропадський. – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.

33. Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р.: Спроба характеристики з нагоди 45-річчя від часу проголошення 3 й 4 універсалів Центральної Ради / Д. Соловей. – Вінніпег, 1965. – 68 с.

34. Соловей Д. Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях / Д. Соловей. – К. : Час, 1998. – 66 с.

35. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917 – 1956 / O. Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1957. – Vol. V-VI. – № 4 (18) – 1, 2 (19, 20). – S. 307–435.